

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ทรัพยากรธรรมชาติถือว่าเป็นสิ่งที่สำคัญและดำรงอยู่กับมนุษย์มาอย่างช้านาน และเปรียบเสมือนเป็นแหล่งที่ทำให้ชีวิตรวมทั้งปัจจัยต่างๆในการดำรงชีวิตของมนุษย์และสัตว์ ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ ได้มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันมาจนถึงปัจจุบันนี้ ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ประเทศหนึ่งของโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทรัพยากรป่าไม้ ซึ่งเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่ได้มีการนำมาใช้ในการพัฒนาประเทศที่สำคัญยิ่ง แต่ต่อมาได้มีการใช้พื้นที่ป่าและมีการบุกรุกพื้นที่ป่าในการใช้สอยมากยิ่งขึ้น ทำให้เกิดปัญหาอื่นๆ ตามมาอย่างมาก

ปัญหาพื้นที่ป่าได้กลายมาเป็นปัญหาวิกฤตที่ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นทุกขณะ โดยเฉพาะในรอบทศวรรษที่ผ่านมา การลดลงอย่างรวดเร็วของปริมาณพื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทย นอกจากจะก่อให้เกิดปัญหาการขาดความสมดุลของระบบนิเวศ การชะล้างหน้าดิน ความแปรปรวนของภูมิอากาศ ปัญหาน้ำท่วม ความแห้งแล้ง และการลดต่ำลงของผลผลิตในภาคการเกษตรแล้ว การแย่งชิงผลประโยชน์จากป่า และความล้มเหลวในการดำเนินนโยบายของรัฐต่อการจัดสรรทรัพยากรป่าไม้ ตลอดจนการที่กรมป่าไม้ขาดกำลังคน ทุนและสมรรถภาพในการควบคุมดูแลป่ายังได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งรุนแรงในหลายพื้นที่ (แสนหิ่ จามริก และคณะ, 2536) จากสถานการณ์ดังกล่าวทำให้เห็นว่าการจัดการป่าไม้ในประเทศไทยยังคงมีปัญหายู่มาก ปัจจุบันพื้นที่ป่าของประเทศไทยได้ลดจำนวนลงอย่างรวดเร็ว จากจำนวนพื้นที่ทั้งหมดของประเทศ ซึ่งมีอยู่ประมาณ 513,115 ตารางกิโลเมตร หรือ 320.7 ล้านไร่ ข้อมูลจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 ในปี พ.ศ. 2504 ระบุจำนวนพื้นที่ป่าทั่วประเทศมีถึงร้อยละ 55.33 ของพื้นที่ทั้งหมด คิดเป็นพื้นที่ประมาณ 171,017,812 ไร่ แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ ฉบับที่ 1 ได้ตั้งเป้าหมายในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าไว้ร้อยละ 50 ของจำนวนพื้นที่ทั้งหมด หากแต่ในเวลาต่อมาก็ได้ลดเป้าหมายในการเก็บรักษาพื้นที่ป่าลงเหลือร้อยละ 40 เนื่องจากพิจารณาถึงการขยายตัวของประชากรและความต้องการที่ดินทำกินที่เพิ่มสูงขึ้น อย่างไรก็ตามพื้นที่ป่าของประเทศไทยได้ลดน้อยลงอย่างต่อเนื่อง จนในปี พ.ศ. 2531 คงมีพื้นที่ป่าอยู่เพียงร้อยละ 28.03 หรือคิดเป็นพื้นที่ประมาณ 89 ล้านไร่เศษเท่านั้น (แสนหิ่ จามริก และคณะ, 2536)

ตั้งแต่มีการก่อตั้งกรมป่าไม้ในปี พ.ศ. 2439 การที่รัฐบาลดำเนินนโยบายในเรื่อง การจัดการป่าไม้ตามแนวคิดตะวันตก โดยยึดหลักที่ว่า “ป่าไม้เป็นของรัฐและป่าไม้เป็นแหล่งรายได้ ที่สำคัญของรัฐด้วย” นั้น เป็นแนวทางการจัดการป่าไม้ที่ผิดพลาด ดังเช่นนักวิชาการหลายท่านได้ ศึกษาถึงผลกระทบจากการจัดการทรัพยากรป่าของรัฐ เช่น อานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้มองเห็นถึง ปัญหาการจัดการทรัพยากรโดยรัฐจนทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับรัฐ โดยที่รัฐ มองข้ามสิทธิของชาวบ้านซึ่งมีความสลับซับซ้อนในการจัดการทรัพยากร ซึ่งรัฐควรจะทำ ความเข้าใจสิทธิเชิงซ้อนของชาวบ้าน เพื่อลดปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544) ดังนั้นจึงควรสนับสนุนให้เกิดการจัดการป่าไม้ตามแนวปฏิบัติตามธรรมชาติ เพื่อให้เกิดความยั่งยืน ของป่าภายใต้การบริหารงานที่เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน มีความโปร่งใสและ มีความยุติธรรม ซึ่งองค์ประกอบของธรรมชาติสอดคล้องกับรัฐธรรมนูญฉบับปี พ.ศ. 2540 ของประเทศไทย โดยแนวปฏิบัติของธรรมชาติที่จะนำไปสู่การจัดการป่าไม้ให้ยั่งยืน ได้ให้ ความสำคัญ 2 ประการ คือ ป่าไม้ต้องได้รับการจัดการโดยได้รับความร่วมมือจากภาคสังคม ต่างๆ ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และชุมชน ประการที่สองคือ ระบบและโครงสร้างของการจัดการป่า ไม้ต้องมีความโปร่งใส ทุกองค์กรที่ทำงานร่วมกันต้องมีความจริงใจ คำนึงถึงผลประโยชน์ของ ส่วนรวมเป็นสำคัญ มีวิสัยทัศน์มองไปถึงอนาคตของคนรุ่นต่อไป และพร้อมที่จะให้มีการ ตรวจสอบซึ่งกันละกันได้ (ชัยรัตน์ วงศ์กิจรุ่งเรือง, 2544) จึงอาจสรุปได้ว่า การจัดการป่าในแนวทาง ที่รัฐเป็นเจ้าของป่า ก่อให้เกิดผลเสียต่อระบบนิเวศของแต่ละประเทศและของโลก และยังก่อให้เกิด ความไม่เป็นธรรมในการกระจายผลประโยชน์จากทรัพยากรของส่วนรวมอีกด้วย

ต่อมาแนวคิดเรื่อง การมีส่วนร่วมของประชาชน ประชาสังคม และสิทธิชุมชน ได้รับการยอมรับมากขึ้น จนมีการบัญญัติในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 โดยเฉพาะรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน พ.ศ. 2550 ได้บัญญัติเรื่องเหล่านี้ไว้เช่นกัน ทำให้รัฐมีระบบใน การจัดการทรัพยากรในรูปแบบใหม่ที่จะให้ประชาชนและชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการและ ดูแลรักษาทรัพยากรประเภทต่างๆ โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไม้

ด้วยเหตุนี้ภาคประชาชนจึงมีการเสนอให้เปลี่ยนแปลงปรัชญาในการจัดการป่า โดยหวังผลใน 2 ประการหลัก คือ การไม่ทำลายพื้นที่ป่าที่ยังรักษาและฟื้นฟูสภาพระบบนิเวศให้ดีขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็หาทางให้ผู้คนรอบๆ ป่าและในป่า ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่และเป็นกลุ่มคน ผู้เสียเปรียบในสังคมได้รับประโยชน์จากที่ดินในป่าและทรัพยากรจากป่ามากขึ้น ในที่สุดก็พบว่า แบบแผนของการใช้ที่ดินและป่า ที่ผู้คนในชนบทของประเทศค่อยพัฒนาทั้งหลายได้กระทำกัน อย่างต่อเนื่องมาเป็นเวลานานนับศตวรรษนั่นเองคือคำตอบ นักวิชาการจึงตั้งชื่อแบบแผนการใช้ ทรัพยากรที่มีป่าเป็นศูนย์กลางของการผลิต และการดำรงชีวิตของชาวบ้าน โดยมีพวกเขาเป็น

เจ้าของ เป็นผู้จัดการ และได้รับประโยชน์ว่า “ป่าชุมชน” หรือ “Community Forest” (ฉลาดชาย รมิตานนท์, 2534)

การจัดการป่าชุมชนจึงได้มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบตามสภาพบริบทต่างๆ และมีระบบการจัดการที่มีความแตกต่างกันออกไปในแต่ละพื้นที่ ซึ่งบางพื้นที่ก็มีการจัดการ โดยชุมชน โดยมีการใช้ทุนทางวัฒนธรรมของตนเองในการปรับใช้ในการจัดการป่าชุมชน ดังเช่น การศึกษาของ ทวิช จตุรพฤกษ์ (2538) เรื่อง พิธีกรรมเพื่อสืบทอดความเป็นชาติพันธุ์ของชาวเขายากจน: การศึกษาการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชาวเขาเผ่าลีซอ ในจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการที่ชุมชนชาวเขาเผ่าลีซอ ได้มีการปรับเปลี่ยนการใช้พิธีกรรมของชุมชน เนื่องจากสภาพทางสังคมได้มีการเปลี่ยนไป รวมไปถึงการย้ายถิ่นฐานลงมาอยู่ในพื้นที่เมือง ซึ่งชาวเขาเผ่าลีซอนั้น มีความต้องการที่จะปรับความสัมพันธ์ของคนให้เข้ากับคนท้องถิ่นที่อาศัยอยู่เดิม จึงได้มีการรับความรู้ใหม่เข้ามาเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับความรู้ดั้งเดิมของชุมชนชนเผ่า และเกิดการผสมผสานมาปรับใช้เป็นแบบแผนวัฒนธรรมใหม่ของตน ซึ่งในกรณีตัวอย่างดังกล่าวจะเห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นส่งผลต่อการจัดการของชุมชน และชุมชนมีการจัดการความรู้ที่เข้ามา เพื่อใช้ในการปรับใช้เป็นแบบแผนวัฒนธรรมของตน ในกรณีตัวอย่างจะเห็นว่าชุมชนพยายามปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อเพื่อทำการปรับความสัมพันธ์กับบุคคลภายนอกให้เป็นไปตามบริบทของชุมชน ผู้วิจัยจึงมีความสนใจในประเด็นที่คล้ายคลึงกัน โดยมองในประเด็นของพื้นที่ชุมชนบ้านตลาดขี้เหล็กกับการจัดการป่าชุมชน

พื้นที่ของชุมชนบ้านตลาดขี้เหล็ก ตำบลบ้านโป่ง อำเภอค้อยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ เป็นพื้นที่หนึ่งที่ถูกเรียกว่าป่าชุมชน โดยมีพนักงานของรัฐมีส่วนร่วมในการเข้าไปจัดการ โดยป่าชุมชนตลาดขี้เหล็กนั้นเป็นพื้นที่ป่าชุมชนที่มีความน่าสนใจ เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่มีความใกล้ชิดกับเมืองซึ่งแตกต่างจากป่าชุมชนในพื้นที่อื่นๆ ซึ่งมักจะอยู่ในพื้นที่ชนบท ป่าชุมชนตลาดขี้เหล็กได้รับอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมจากเมืองเชียงใหม่อย่างต่อเนื่อง หมู่บ้านนี้ตกอยู่ใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงที่เป็นผลโดยตรงจากโครงการของรัฐในด้านต่างๆ นอกจากนั้นยังมีการลงทุนของเอกชนในด้านการสกัดหิน การก่อสร้าง การท่องเที่ยว และการกว้านซื้อที่ดินเพื่อเก็งกำไร ตลอดจนมีการเคลื่อนย้ายแรงงานเข้าไปทำงานในเมือง ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีส่วนสร้างผลกระทบต่อจัดการป่าชุมชนของหมู่บ้านมากกว่าหมู่บ้านป่าชุมชนแห่งอื่นๆ ที่อยู่ห่างไกลอิทธิพลของเมือง (สันจิตา กาญจนพันธุ์, 2540)

ชาวบ้านในป่าชุมชนบ้านตลาดขี้เหล็กมีวิถีชีวิตที่ผูกพันกับป่าไม้ ก่อให้เกิดความเชื่อและประเพณีการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทวดาที่เชื่อว่าทำให้ป่าไม้อุดมสมบูรณ์ เหล่านี้ล้วนเป็นสิ่งที่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชนเกษตรกรรม เป็นประเพณีที่มีความหมายลึกซึ้งสะท้อนให้เห็น

ภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ภายในตำบลแม่โป่งจะมีพิธีกรรมหลากหลายรูปแบบ แต่สิ่งที่เหมือนกันคือ กลุ่มผู้ใช้ทรัพยากรล้วนมีจิตสำนึกและตระหนักถึงคุณค่าของทรัพยากร ในชุมชนว่าเป็นสมบัติที่มีค่าของส่วนรวมที่ต้องร่วมกันรักษาและให้ความเคารพ นำมาซึ่งความร่วมมือที่เข้มแข็งภายในกลุ่มเพื่ออนุรักษ์ทรัพยากรของตน

ในปัจจุบันจะเห็นได้ว่า ป่าชุมชนที่มีอยู่ในประเทศไทยนั้นพบกระจายอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ ทั่วประเทศ ซึ่งเป็นสิ่งที่แสดงออกให้เห็นถึงการมีส่วนร่วมของการจัดการป่าชุมชน โดยชุมชนที่เป็นส่วนสำคัญในการดูแลเอง ร่วมกับความเป็นรัฐที่มีส่วนสำคัญในการสนับสนุนให้ชุมชนได้มีระบบการจัดการด้วยความคิด วิธีการของตนเอง แต่เนื่องจากปัจจัยบางประการทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นภายในชุมชน ทั้งในทางสังคมและเศรษฐกิจ เช่น การเปลี่ยนแปลงในเรื่องของความรู้สมัยใหม่ที่เข้ามามีบทบาทในสังคม รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงทางด้านอาชีพที่เปิดกว้างให้คนในชุมชนได้ออกไปแสวงหาประสบการณ์ในการทำงานนอกชุมชนกันมากขึ้น จากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจึงเป็นผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าชุมชนของชุมชนขึ้น ซึ่งเมื่อก่อนชุมชนตลาดชัยเหล็กมีการจัดการด้วยวิถีทางของตนดังที่กล่าวมาข้างต้น แต่มีอยู่บางช่วงที่ชุมชนได้ยกเลิกการปฏิบัติตามวิถีของตนในการจัดการป่าชุมชน จนกระทั่งเมื่อปีพ.ศ. 2547 ชุมชนได้มีการรื้อฟื้นการจัดการป่าชุมชนด้วยวิธีเดิมที่มีความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมในชุมชนเข้ามาใช้ดังเดิม

จากการที่พื้นที่ป่าชุมชนตลาดชัยเหล็กมีความใกล้ชิดกับเมืองจนได้รับอิทธิพลจากความรู้ภายนอกที่มีความแตกต่าง แต่ชุมชนบ้านตลาดชัยเหล็กสามารถที่จะใช้ความรู้ดั้งเดิมที่มีอยู่ภายในท้องถิ่นมาผสมผสานปรับเปลี่ยนความรู้จากภายนอกมาใช้ในการจัดการทรัพยากรได้ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น จึงเป็นการสะท้อนการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยที่ชุมชนมีส่วนร่วมในการคิดค้น เพื่อให้สามารถมีการปรับใช้สิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ของชุมชนเองให้สามารถดำรงอยู่ได้ในบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้น ซึ่งรูปแบบของการปรับเปลี่ยนของชุมชนถือว่าเป็นการตกผลึกทางความคิด และนำสิ่งต่างๆ เหล่านั้นนำมาใช้จริงในชีวิตประจำวัน และส่งผลต่อการถ่ายทอดภูมิปัญญา ความรู้ต่างๆ ไปสู่ชนรุ่นหลังอีกประการหนึ่งด้วย ผู้วิจัยจึงมีความสนใจในการศึกษาการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนในการจัดการป่าชุมชนบ้านตลาดชัยเหล็ก ซึ่งเป็นป่าชุมชนที่มีรูปแบบการจัดการทรัพยากรที่น่าสนใจ จนเป็นที่ศึกษาดูงานของหมู่บ้านอื่นๆ เช่น หมู่บ้านป่าชุมชนจังหวัดพะเยา เชียงราย เป็นต้น เพื่อทราบถึงการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน และเป็นรูปแบบของการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่อื่นต่อไป

1.2 คำถามการวิจัย

1. ชุมชนบ้านตลาดจี้เหล็กมีพัฒนาการในการใช้ป่าชุมชนอย่างไร
2. ชุมชนมีกระบวนการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อเพื่อการจัดการป่าชุมชนอย่างไร

1.3 วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการการใช้พื้นที่ป่าชุมชนของชุมชนตลาดจี้เหล็ก ตำบลแม่โป่ง อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่
2. เพื่อศึกษากระบวนการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการจัดการป่าชุมชนตลาดจี้เหล็ก ตำบลแม่โป่ง อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่

1.4 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

ทราบถึงการพัฒนาและการปรับใช้พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน เพื่อเป็นรูปแบบในการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่อื่นต่อไป

1.5 นิยามศัพท์เฉพาะ

พิธีกรรม หมายถึง การกระทำที่คนเราสมมติขึ้น เป็นขั้นเป็นตอน มีระเบียบวิธี เพื่อให้เป็นสื่อหรือหนทางที่จะนำมาซึ่งความสำเร็จในสิ่งที่คาดหวังไว้ ในการศึกษาครั้งนี้ หมายถึง พิธีกรรมที่ชุมชนบ้านตลาดจี้เหล็กที่ใช้ในการจัดการป่าชุมชนบ้านตลาดจี้เหล็ก

ความเชื่อ หมายถึง การยอมรับอันเกิดอยู่ในจิตสำนึกของมนุษย์ ต่อพลังอำนาจเหนือธรรมชาติ ในการศึกษาครั้งนี้หมายถึงความเชื่อของชุมชนบ้านตลาดจี้เหล็กที่ใช้ในการจัดการป่าชุมชน

การจัดการความรู้ หมายถึง การเปลี่ยนแปลงด้านความรู้ของบุคคลอย่างเป็นลำดับขั้นตอนอันเกิดจากการได้รับข้อมูลหรือการปฏิบัติทำให้เกิดการพัฒนาความสามารถในการดำเนินงานและแก้ไขปัญหา ในการศึกษาครั้งนี้หมายถึงการจัดการความรู้ในเรื่องพิธีกรรมและความเชื่อในการจัดการป่าชุมชน

การปรับใช้ หมายถึง การนำพิธีกรรมและความเชื่อที่มีอยู่เดิม มาปรับเปลี่ยนเพิ่มเติมเพื่อนำมาใช้ใหม่ ในการศึกษาครั้งนี้หมายถึงการนำมาพิธีกรรมความเชื่อดั้งเดิมของชุมชนบ้านตลาดจี้เหล็กมาปรับใช้สำหรับการจัดการป่าชุมชนของชุมชนเอง